

LIBER

Η συνεργασία μεταξύ της επιθεώρησης *Liber* και των *Συγχρόνων Θεμάτων* γίνεται με την αποφασιστική συνδρομή του Κέντρου Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, υπό τη διεύθυνση της Catherine Velissaris. Τη γενική επιμέλεια των μεταφράσεων, για λογαριασμό του Κέντρου, είχε ο Γρηγόρης Ανασιάδης.

T. S. ELIOT ΚΑΙ E. R. CURTIUS ΕΝΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ¹

Peter Godman

Μια ανέκδοτη αλληλογραφία αποκαλύπτει τα κοινά πολιτικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα του Άγγλου ποιητή και του Γερμανού λογίου.

«Δεν θα μπορούσα να ευχηθώ καλύτερο ανάδοχο για το έργο μου στη Γερμανία από σας», έγραφε ο Thomas Stearns Eliot στον Ernst Robert Curtius στις 19 Ιανουαρίου 1927, μετά την παραλαβή της πρώτης γερμανικής μετάφρασης της *Έρημης χώρας*. «Έχω πλήρη συνείδηση του τεράστιου πλεονεκτήματος που θα αντιπροσώπευε για μένα, λόγω της φήμης σας και του κύρους σας, η έκδοση της δικής σας μετάφρασης συγκριτικά με τη μετάφραση οιοσδήποτε άλλου», εξηγούσε με εγκαρδιότητα ο T. S. Eliot.

Διάβασα για πρώτη φορά αυτές τις φράσεις, όταν ετοίμαζα μια μελέτη για τις ιδέες και την επιρροή του Curtius. Χάρης στην καλοσύνη της κυρίας Valerie Eliot και της κυρίας Ilse Curtius που μου επέτρεψαν να δω τις ανέκδοτες επιστολές που οι σύζυγοί τους είχαν ανταλλάξει από το 1922 έως το 1956, και οι οποίες μου έδωσαν την άδεια να παραθέσω κάποια αποσπάσματά τους, άρχισα να αντιλαμβάνομαι ότι τα δημοσιευμένα έργα του Eliot και του Curtius μερικώς μόνο αντανακλούν τη μεταξύ τους βαθύτερη συνάφεια, που άνηθε κατά την «πνευματική άνοιξη» (όπως αποκαλούσε ο Curtius τη δεκαετία του 1910), επέζησε του ψύχους της δεκαετίας του 1930 και των καταστροφών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, και εν συνεχεία ωρίμασε στη θέρμη του αμοιβαίου θαυμασμού τους, έως το θάνατο του Curtius.

Από τη μια μεριά έχουμε έναν λόγο και κριτικό που όχι μόνον είχε γράψει καινοτόμες μελέτες για τον Joyce, τον Gide και τον Proust, αλλά υπήρξε επίσης ο συγγραφέας μιας επισκόπησης της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής παράδοσης υπό τον τίτλο *Europäische Literatur und lateinische Mittelalter* [Η ευρωπαϊκή λογοτεχνία και ο λατινικός

μεσαίωνας] (1948), βιβλίο του οποίου η ευρύτητα και η πολυμάθεια παραμένουν, ακόμη και σήμερα, ασυναγώνιστες. Από την άλλη έχουμε έναν ποιητή από τους επιφανέστερους της γενιάς του, τα έργα του οποίου είχε εισαγάγει ο Curtius στη Γερμανία γιατί, κατά την άποψή του, αντιπροσώπευαν ό,τι καλύτερο διέθετε η «οικουμενική και κοσμοπολιτική κουλτούρα» της σύγχρονης Ευρώπης. Θυμήθηκα ότι ο Eliot, αποτίοντας φόρο τιμής στον Curtius το 1956, είχε χρησιμοποιήσει παρόμοιους όρους, περιγράφοντας τον φίλο του ως τον κατεξοχήν τύπο του «ευρωπαϊού ανθρώπου των γραμμάτων» και διακηρύσσοντας ότι και οι δύο ανήκουν σε μια «διεθνή αδελφότητα ανθρώπων των γραμμάτων». Τι σήμαινε, αναρωτιόμουν, για τον Eliot και τον Curtius αυτή η προσήλωση στο πνευματικό ιδεώδες μιας ευρωπαϊκής κοινότητας;

Πολύ λίγα πράγματα, σύμφωνα με τους βιογράφους του Eliot και εκείνους από τους κριτικούς που τον παραποιούν αποδιδοντάς του τοπικιστικές αντιλήψεις ή που περιγράφουν την αντίληψή του για την παράδοση με αφηρημένους όρους, οι οποίοι ελάχιστα πράγματα μεταδίδουν από την αίσθησή του ότι η παράδοση είναι ζωντανή πραγματικότητα, αίσθηση που ο Eliot είχε αποκομίσει μέσω των επαφών του με διανοούμενους της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπως ο Curtius.

Όταν ο Eliot έγραφε, στην απότιση φόρου τιμής στον Curtius: «Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το αληθινό ανάστημα και τη σημασία των επιφανέστερων συγγραφέων της δικής μας γλώσσας χωρίς τη βοήθεια ξένων κριτικών με ευρωπαϊκή σκοπιά», διατύπωνε μια γενική αρχή αναγνωρίζοντας συνάμα μια προσωπική οφειλή. Αυτή η υποχρέωση ήταν αμοιβαία και υπήρχε από παλιά, γιατί η επιρροή που ασκούσε ο Eliot στον Curtius και αντιστρόφως είχε αρχίσει στις 9 Ιουλίου 1922, όταν ο Eliot έστειλε μια επιστολή (γραμμένη, κατ'εξαίρεση, στα γερμανικά) στο Μαρβούργο, όπου είχε διαμείνει τον Ιούλιο του 1914. Ο Eliot γνώριζε πως αλληλογραφούσε με έναν πασίγνωστο Γερμανό καθηγητή που είχε βγάλει όνομα ως κριτικός της σύγχρονης γαλλικής λογοτεχνίας, αλλά αγνοούσε ότι ο Curtius, όπως και ο ίδιος, ήταν παθιασμένος αγγλόφιλος.

Ο Curtius διατηρούσε πάντοτε μια νοσταλγική διάθεση για την

Αγγλία που την είχε επισκεφθεί το 1903 και το 1907. «Σήμερα», έγραφε στον Eliot στις 25 Οκτωβρίου 1947, «είστε ο μόνος ανθρωπίνος σύνδεσμός μου» με αυτή την ειδυλλιακή χώρα – όπου άλλοτε μαζί με κάποιους κληρικούς είχε διαβάσει τον Βιργίλιο και τον Θεόκριτο, όπου «η καθολική χριστιανοσύνη ακτινοβόλησε με αφετηρία την Οξφόρδη» και όπου τα λεωφορεία δεν είχαν ακόμη ρυπάνει τους δρόμους του Λονδίνου. «Η Αγγλία μου έδωσε και τον ουμανισμό και τον καθολικισμό», δήλωνε ο Curtius (ένας προτεστάντης με έντονη συμπάθεια για τη Ρώμη). Το χρέος του το εξόφλησε δείχνοντας ένα σταθερό ενδιαφέρον για την αγγλική και αμερικανική λογοτεχνία, καθώς και για την αγγλοκαθολική θεολογία, τις οποίες αρχίζει να μελετά πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στο Παρίσι (όπου η προτίμησή του για την αγγλική κουζίνα φανέρωσε το ύψος ή το βάθος της αγγλοφιλίας του).

Η ταιριαστή τους προτίμηση για τις αγγλικές παραδόσεις έφερε ευθύς εξαρχής τον ένα πολύ κοντά στον άλλο, αλλά δεν συνοδεύτηκε από τον ίδιο ενθουσιασμό σε ό,τι αφορά και τη Γερμανία. Ο ίδιος ο Eliot ομολογούσε ότι το διακεκομμένο ταξίδι του στο Μαρβούργο του άφησε λίγες γνώσεις για τη σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία. Γι' αυτό και απευθύνθηκε στον Curtius, αλλά εκείνος, για μεγάλο μέρος της δεκαετίας του '20, ενδιαφερόταν κυρίως γι' αυτό που αποκαλούσε «Ευρώπη του πνεύματος», δηλαδή τη σύγχρονη πολιτεία των γραμμάτων στους κόλπους της οποίας επεδίωκε να συμφιλιώσει τη χώρα του με τη Γαλλία και ενεργούσε ως απεσταλμένος του Eliot, του οποίου διαβίβαζε τους «ευγενικούς χαιρετισμούς στον κύριο Gide».

Συναίσθηση πνευματικής κοινότητας

Η ιδιωτική αλληλογραφία μεταξύ των Gide, Eliot, Curtius και άλλων

καλλιέργησε τη συναίσθηση μιας πνευματικής κοινότητας. Η δημοσία επικοινωνία γινόταν μέσω των λογοτεχνικών περιοδικών που αφθονούσαν κατά τη δεκαετία του 1910. Ο Curtius είχε ήδη δημοσιεύσει άρθρα σχετικά με τη σύγχρονη αμερικανική λογοτεχνία στην επιθεώρηση *Vivos voco*, που εξέδιδε ο Herman Hesse: ο Hesse είχε συστήσει τον Curtius στον Eliot κι εκείνος ζήτησε από τον Curtius να γράψει για τη σύγχρονη γερμανική μυθολογία στο *Criterion*, περιοδικό του Eliot.

Ήταν μια πρόσκληση στον Curtius να υπερβεί τα όρια των πολιτισμικών του παραδόσεων, τουλάχιστον έτσι όπως τις είχαν προδιαγράψει οι καθηγητές. Όσο παραγωγισμένοι κι αν ένιωθαν οι Άγγλοι κριτικοί (ή ισχυριζόνταν ότι ένιωθαν), η λογοτεχνική κριτική είχε κατακτήσει στην Αγγλία τη θέση της, μια θέση που ο Eliot

μπορούσε να καταλάβει παρά τους καταναγκασμούς που του επέβαλλε η «ζωή του ως τραπεζικού υπαλλήλου». Αυτό δεν συνέβαινε στη Γερμανία. «Η λογοτεχνική κριτική δεν είχε αναγνωρισμένη θέση στη γερμανική πνευματική ζωή», θρηνολογούσε ο Curtius σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του. Ο σχολιασμός της σύγχρονης ξένης λογοτεχνίας ή ακόμη και η μετάφρασή της στα γερμανικά δεν ήταν ασχολίες που ταιριάζουν σε έναν λόγιο, σύμφωνα με την εδραιωμένη αντίληψη των συναδέλφων του. Εξ ου και το κράμα καχυποψίας, φθόνου και εθνικισμού με το οποίο δεξιώθηκαν οι τελευταίοι την κριτική μελέτη του Curtius (δημοσιεύτηκε το 1919) για τους λογοτεχνικούς «προδρόμους της νέας Γαλλίας» – βιβλίο που ο Eliot θαύμαζε. Εξ ου και ο αρχικός δισταγμός από την πλευρά του Curtius να γράψει για θέματα διαφορετικά από εκείνα που τα είχε κάνει δικά του, όπως τα μυθιστορήματα του Proust και του Balzac, για τα οποία δημοσίευσε άρθρα στο περιοδικό *Criterion*, το 1923 και

το 1924. Εξ ου, τέλος, και η μαγνητική έλξη που ασκούσε πάνω του ο Eliot, επειδή συνδύαζε, στο περιοδικό του, πνευματικές δραστηριότητες που στη Γερμανία, κατά τον Curtius, δεν είχαν ποτέ ανακτήσει την ουσιαστική τους ενότητα, μετά το θάνατο του Goethe.

«Βρίσκω εξαιρετικά ενδιαφέροντα τον Eliot», έγραφε ο Curtius στο δοκίμιο που συνόδευε τη μετάφρασή του της *Έρημης χώρας* το 1927, «γιατί σε ένα και μόνο πρόσωπο συνενώνει κριτική και ποίηση (poiesis)». Ο Eliot είναι ένας «αλεξανδρινός ποιητής», ένας πολυμαθής δημιουργός μύθων: μέσω της πολύγλωσσης αλχημείας του «συγχωνεύονται σε μια μαγική ουσία διάφορες εποχές και τεχντροπίες». Πίσω από αυτή την άποψη του Curtius – για τον οποίο ο Eliot ήταν ένας σύγχρονος κλασικός, πράγμα που το πέτυχε χάρις σε αλεξανδρινές τεχνικές – αναγνωρί-

ζουμε, φρονώ, την επίδραση του Aby Warburg – στον οποίο συναφιερώνεται η *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και ο λατινικός μεσαίωνας* – και την αντίληψή του ότι «η Αθήνα πρέπει πάντοτε να κατακτάται εκ νέου από την Αλεξάνδρεια». Αυτή η ιδέα της δημιουργικής χρήσης της ευρωπαϊκής παράδοσης, την οποία ο Curtius χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει την *Έρημη χώρα*, είναι ο πυρήνας της θέσης του για την δημιουργική παρουσία του παρελθόντος την οποία θα αναπτύξει αργότερα στην *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και τον λατινικό μεσαίωνα*.

Ο Eliot γοητεύτηκε τόσο από το δοκίμιο του Curtius για το ποίημά του όσο και από τη μετάφρασή του. «Κολακεύομαι και για τους δυο μας», έγραψε στον Curtius στις 2 Μαΐου 1927, «να πιστεύω πως ακόμη και σε μετάφραση το ποίημα εξακολουθεί να διαβάζεται σαν

ποίηση. Και πρέπει να πω ότι έχω την εντύπωση πως αυτό μεταφράζεται καλύτερα στα γερμανικά απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα». Μάλιστα ζητεί και πάλι από τον Curtius να γράφει το αγγλικό ομολόγο της δικής του μελέτης για το σύγχρονο γαλλικό μυθιστόρημα.

Κανείς δεν θα μπορούσε να εικάσει από τα δημοσιευμένα έργα των δύο ανδρών ότι ο Curtius σκεφτόταν επί μεγάλο χρονικό διάστημα να δημοσιεύσει ένα βιβλίο για την πρόσφατη αγγλική μυθοπλασία, ή ότι ο Eliot συχνά τον παρότρυνε να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο. Τα κίνητρα του Eliot, όπως εκτίθενται σε μιαν επιστολή της 22ας Ιανουαρίου 1926, ήταν ουσιαστικά τα ίδια με εκείνα που θα εκφράσει στην απότιση φόρου τιμής στον Curtius τριάντα χρόνια αργότερα: πίστευε πως η άποψη ενός ξένου κριτικού ευρωπαϊκής εμβέλειας είχε ειδική αξία. Και μολονότι ο Curtius δεν έγραψε ποτέ το βιβλίο που ο Eliot τον ενθάρρυνε να συγγράψει, οι ανταλλαγές των απόψεών τους για το τι θα έπρεπε (ή δεν θα έπρεπε) να περιλαμβάνει είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές ως προς τις αντιλήψεις των δύο ανδρών για τη σύγχρονη αγγλική λογοτεχνία.

Στις 16 Ιανουαρίου 1924, ο Curtius έγραψε στον Eliot ότι είχε ακούσει να λέγεται πως κάποιος D.H. Lawrence προκαλούσε σάλο στην Αγγλία. Τι σκεπτόταν ο Eliot για τον Lawrence; Ποιο λογοτεχνικό περιοδικό, εφάμιλλο της *Nouvelle Revue française* ή της *Revista del Occidente* τού συνιστούσε ο Eliot να διαβάζει – ρωτάει πέντε εβδομάδες αργότερα ο Curtius –, ώστε να είναι ενήμερος για τις τάσεις της πρόσφατης αγγλικής μυθοπλασίας; Στην πρώτη ερώτηση ο Eliot απάντησε με τη σιωπή του, στη δεύτερη συνιστώντας το περιοδικό *Criterion* (και όχι το *Times Literary Supplement*). Όμως αυτή την εποχή η σχέση ανάμεσα στον Eliot και τον

Curtius είχε ήδη ενισχυθεί με δεσμούς φιλίας και ο Curtius έγραψε στον φίλο του για να τού εκφράσει «τον θαυμασμό και τη συγκίνηση» που του προκάλεσε η *Έρημη χώρα*, «η πιο ισχυρή ποιητική εμπειρία για μένα από την εποχή του Valéry». Καθώς τους έδωσε περισσότερο η δημοσίευση της μετάφρασης αυτού του έργου και ο ενθουσιασμός τους γι' αυτό που ο Curtius περιέγραφε – σε μια επιστολή προς τον Eliot – ως «το ποιητικό-μεταφυσικό Reich [βασιλείο] που έχουμε από κοινού» (εννώντας τον Dante και τον Donne), οι δύο φίλοι άρχισαν να εκφράζονται με μιαν ευθύτητα που ανακλάται στις λογοτεχνικές κρίσεις τους.

«Εδώ, στη Ρώμη», έγραφε ο Curtius με ενθουσιασμό σε μια επιστολή προς τον Eliot στις 17 Δεκεμβρίου 1929, «θα ήθελα να είμαι *civis romanus* [...] Διάβασα αρκετούς από τους συγγραφείς σας: E. M.

Forster, Henry James, Thornton Wilder. Εδώ και χρόνια η διασταύρωση του Αγγλοσάξονα με τον Ρωμαίο ασκεί πάνω μου μιαν εντελώς ιδιαίτερη γοητεία η οποία διαμορφώθηκε πριν από χρόνια από τον *Marius* του Pater».

Από αυτούς τους συγγραφείς ο Henry James ήταν ο μόνος τον οποίο συνέστησε ο Eliot στον Curtius για να τον πραγματευθεί στο βιβλίο του για τη σύγχρονη αγγλική λογοτεχνία. «Η δική μου επιλογή, έγραφε ο Eliot ήδη από τις 14 Αυγούστου 1923, «θα ήταν η εξής: Henry James, Joseph Conrad, Rudyard Kipling, Lytton Stratchey, James Joyce, Wyndham Lewis, Ezra Pound», συμπληρώνοντας στο περιθώριο: «Νιώθω τον πειρασμό να προσθέσω τους Frazer και Bradley», για να καταλήξει συνεσταλμένα: «αυτό όμως το κάνω μόνο και μόνο για να σας διασκεδάσω».

Ένα λεπτό θέμα: η σύγχρονη αγγλική λογοτεχνία

Ο Curtius ωστόσο πήρε τον κατάλογο στα σοβαρά. Στις 5 Δεκεμβρίου 1929, έγραψε στον Eliot – που εξακολουθούσε να τον πιέζει ευγενικά να γράψει το βιβλίο – προτείνοντάς του μιαν άλλη επιλογή συγγραφέων: Eliot και Joyce, Lawrence, Forster, Robert Graves και Aldous Huxley. Ο Eliot επιδοκίμασε τον αναθεωρημένο κατάλογο, σημειώνοντας ωστόσο ότι, αν και «με τους Lawrence, Forster και Huxley εντάξει», ο Graves «δεν είναι ακόμη αρκούτσως σημαντικός, ούτε αντιπροσωπευτικός» καθώς και ότι «θα μου άρεσε πολύ να προσθέσετε εδώ την Virginia Woolf και τον Wyndham Lewis και ίσως ακόμη τον Lytton Stratchey».

Παρ' όλα αυτά ο αγώνας για τη συγκρότηση του κανόνα δεν σταμάτησε εκεί: στις 30 Αυγούστου 1930 ο Curtius εφορμά εκ νέου αποδοκίμαζοντας όλη σχεδόν τη σύγχρονη αγγλική μυθοπλασία. «Με μοναδική

εξαιρέση τον T.S. Eliot (δεν υπολογίζω τον Joyce μεταξύ των Άγγλων συγγραφέων)», έγραφε, «δεν βλέπω τίποτε που να είναι υψηλότερης στάθμης. Ό,τι διάβασα από την Virginia Woolf είναι χαριτωμένο, αλλά τίποτε περισσότερο. Στον *Ορλάντο* και στην *Κυρία Ντάλογονεϊν* δεν μπορώ να ανεχθώ τη στάση ενός ουδέτερου καθωσπρεπισμού («eine gewisse ladylike Unverbindlichkeit»). Ο Huxley απεικονίζει την εποχή μας με φαντασία, αλλά δεν είναι ισάξιος του Proust ή του Larbaud. Ο Lawrence είναι ένας Ruskin από την ανάποδη, με έναν άξεστο προφητικό στόμφο».

Αυτές ήταν οι αναστολές («Hemmungen») τις οποίες ο Curtius παραδεχόταν ειρωνικά, απαλλάσσοντας από την κριτική του μόνο τον Eliot και – όπως πρόσθετε στο υστερόγραφο αυτού του γράμματός – τον Stephen Spender, ποιήματα του οποίου είχε προσφάτως μετα-

φράσει. Συνεπώς δεν προκαλεί μεγάλη έκπληξη το γεγονός ότι στην μετέπειτα αλληλογραφία τους ο Eliot επρόκειτο να αποφύγει το λεπτό θέμα της σύγχρονης αγγλικής λογοτεχνίας.

Ωστόσο, στη σπουδή του να αποφύγει αυτό το ναρκοπέδιο, έπεσε ακούσια σε ένα άλλο: αυτό που περιέγραφε κατ' ευφημιισμόν, στις 7 Αυγούστου 1931, ως την «παρούσα κατάσταση της Ευρώπης».

«Υπάρχουν σίγουρα πολλά που μπορούμε να σκεφτούμε και να πούμε», παρατηρούσε ο Eliot, ενδεχομένως χωρίς να έχει συλλάβει μέχρι ποίου σημείου ο ίδιος είχε γίνει συστατικό στοιχείο ή σύμβολο της πολιτιστικής πολιτικής του Curtius. Το 1928, σε ένα άρθρο του για τον Eliot ως κριτικό, ο Curtius είχε αναγγείλει την «πολιτικοποίηση της διανόησης», κατά την οποία ο Άγγλος επικεφαλής της συντηρητικής αντίστασης στη δικτατορία του προλεταριάτου θα ήταν ο Eliot. Είναι αλήθεια πως ο κλασικισμός, η βασιλοφροσύνη και ο αγγλοκαθολικισμός του Eliot εμπόδιζαν αυτό το σχέδιο, αλλά η συμπάθειά του για τη δυτική πολιτισμική κληρονομιά, η αγάπη του για τη «λατινική λογική», η κριτική και ορθολογική του ευφυΐα τον καθιστούσαν εκπρόσωπο της «αγγλοευρωπαϊκής οικουμενικότητας».

Επιχειρώντας να απονεύσει στον Eliot το ρόλο του ηγέτη της ευρωπαϊκής κουλτούρας, ο Curtius επεδίωκε να τον αποψιλώσει από τα ελκυστικά του χαρακτηριστικά αγγλικότητας. Γι' αυτό, όταν στις 21 Αυγούστου 1931 ο Eliot τον κάλεσε εκ νέου να γράψει κάτι στο *Criterion*, ο Curtius απάντησε με εξαιρετική σοβαρότητα, σε μία από τις σπάνιες δακτυλόγραφες επιστολές του: «Ο εξευρωπαϊσμός του πλανήτη είναι αδύνατος», η ορθολογικότητα και η θρησκεία δεν επαρκούν, «κάθε απόπειρα να οργανώσει κανείς το βασίλειο της διανόησης είναι παράλογη». Σε τούτη τη στιγμή της αποθάρρυνσης ο Curtius σχεδόν δεν ήλπιζε τίποτε

από τον λυτρωτικό ανθρωπισμό τον οποίο ο Eliot και ο ίδιος είχαν υποδείξει ως θεραπευτική αγωγή για τις πνευματικές ασθένειες της εποχής τους. Ωστόσο η αθυμία της αμφιβολίας θα περάσει και στις αρχές του 1932 ο Curtius ξαναρχίζει την αλληλογραφία με τον Eliot, αναγγέλλοντας με ενθουσιασμό την επικείμενη δημοσίευση του πολεμικού του φυλλαδίου: *Deutscher Geist in Gefahr* [*Το γερμανικό πνεύμα σε κίνδυνο*].

Η περίοδος των μεγάλων αναταραχών

Το γερμανικό πνεύμα σε κίνδυνο, που είχε δεχθεί τη φιλοφρόνηση μιας καταγγελίας στις ναζιστικές εφημερίδες, έγινε επίσης αντικείμενο μιας βιβλιοκρισίας από τον Eliot στο περιοδικό *Criterion*. Για τις απόψεις του Curtius σχετικά με τη γερμανική πολιτική ο Eliot μί-

λησε ελάχιστα: αντίθετα επικεντρώθηκε στην επίθεση του Curtius εναντίον του Karl Mannheim, πράγμα που τον οδήγησε να στοχαστεί – με όρους που προαναγγέλλουν το έργο του *Notes Towards a Definition of Culture* [*Σημειώσεις για έναν ορισμό της κουλτούρας*] – ότι «κάθε μεγάλη τέχνη έχει κάτι το σταθερό και καθολικό [...], στην αθέατη πλευρά της πιο μεγάλης ποίησης υπάρχει πάντοτε κάτι το απρόσωπο [...]». Το ότι το πιο ιδιαίστο πολιτικό έργο του Curtius προκάλεσε τις γενικότερες σκέψεις του Eliot είναι επιφανειακά μόνο παράδοξο: το βαθύτερο παράδοξο έγκειται στο γεγονός ότι οι απόψεις και των δύο ανδρών για το πρόσωπο της παράδοσης αναπτύχθηκαν μέσα από μια προσωπική διαμοιβή μεταξύ τους, την περίοδο που ο Curtius στηλίτευε τον εκβαρβαρισμό της σύγχρονης κουλτούρας στο *Γερμανικό πνεύμα σε κίνδυνο*.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ο κίνδυνος απείλησε όχι μόνο το γερμανικό πνεύμα αλλά και τον ίδιο τον Curtius. Σε δυσμένεια από το ναζιστικό καθεστώς, αποτραβηγμένος στις προσωπικές του μελέτες, ο Curtius είχε ελάχιστες ευκαιρίες να ταξιδέψει στο εξωτερικό. Με τον Eliot συναντήθηκε μόνο μία φορά, πολύ σύντομα, τον Μάιο του 1934. Ωστόσο η αλληλογραφία τους συνεχιζόταν, με διακοπές, τις οποίες ο Curtius σε μια επιστολή της 16ης Απριλίου 1937 εξηγούσε με την ακόλουθη βαρυσήμαντη αποφθεγματική φράση: «Υπάρχουν εποχές κατά τις οποίες bene vixit qui bene latuit».

Στις 14 Ιανουαρίου 1939 δείχνει στον Eliot τη συμπαραίτασή του για το κλείσιμο του περιοδικού *Criterion*, εκφράζοντας τη μεταμέλειά του για το ότι δεν έγραψε την κριτική για το βιβλίο του Herbert Read, *The sense of Glory* [*Το νόημα της δόξας*]. «Μήπως ήταν, ενδεχομένως, μια ένδειξη για το ότι η ζωντανή ενότητα του ευρωπαϊκού πνεύματος είχε ήδη αρχίσει να δια-

σπάται; [...] Οι μεγάλες αλλαγές των τελευταίων ετών με αποξένωσαν τελείως από την κριτική και από τη σύγχρονη λογοτεχνία», εξηγούσε ο Curtius. «Ταξίδεψα στο χώρο της λογοτεχνίας όλο και πιο πίσω, και εγκαταστάθηκα στη λατινική λογοτεχνία που εκτείνεται από τον Prudentius έως τον Dante» – θέμα που επρόκειτο να εφοδιάσει τον Curtius με αυτό που αποκαλούσε «πνευματικό άλλοθι» κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατέληξε στο βιβλίο του *Η Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και ο λατινικός μεσαίωνας*. Επί αρκετά χρόνια η αλληλογραφία ανάμεσα στους δύο άνδρες αραιώσε, και κατόπιν σταμάτησε. Όταν ξανάρχισε, τον Ιανουάριο του 1946, η παλιά τους φιλία παρέμενε αναλλοίωτη, αλλά στην πνευματική τους σχέση είχαν εμφανιστεί καινούργια στοιχεία δυσαρμονίας.

«Δίνετε την εντύπωση πως ζείτε σε έναν κόσμο δίχως Θεό. Κατηγο-

ρείτε τον εαυτό σας, υποτιμάτε την τέχνη σας. Τα πάντα απεικονίζονται με γκριζο χρώμα». Έτσι απάντησε ο Curtius στο πρώτο δώρο που του έστειλε ο Eliot μετά τον πόλεμο, τα *Four Quartets* [*Τέσσερα κουαρτέρα*]. Σε τούτο το γράμμα της 31ης Ιανουαρίου 1946 ο Eliot απάντησε σε συγκρατημένα λόγια, υπερασπιζόμενος την «πνευματική εξέλιξη» του και διευκρινίζοντας τη «φυσική του ροπή προς τον γιανσενισμό», το κληρονομικό του «στοιχείο από τον καλβινισμό».

Αυτή η συμφιλιωτική στρατηγική πέτυχε να μεταπειλεί τον Curtius, μολονότι οι κρυφές εντάσεις στις σχέσεις τους άρχισαν τώρα να αναδύονται. Αφού ευχαρίστησε τον Eliot («χωρίς τη βοήθειά σας [...] δεν θα μπορούσα να γράψω το βιβλίο μου»), ο Curtius αναφέρεται με οργισμένη πίκρα στα «τέσσερα ή πέντε εκατομμύρια νεκρούς» του πολέμου. «Χάθηκαν όλοι οι ευγενείς και ταλαντούχοι νέοι. Ό,τι μένει είναι η χειρότερη ποιότητα» (24 Ιουλίου 1947). Τη στιγμή που πλησίαζε η ολοκλήρωση της συγγραφής της *Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και του λατινικού μεσαίωνα*, τον Curtius τον απασχολούσε πολύ ο αποκλεισμός που ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να τον ανεχθεί αυτός ο «civis romanus», ο οποίος είχε καταλήξει να θεωρεί τον εαυτό του «Γερμανό Ρωμαίο», επιλεγμένο από την «πολυφίλητη και αγία Ρώμη» για να εκφράσει στο βιβλίο του «ιδέες [...] που ήταν βαθιά αντιευρωπαϊκές».

Αυτή η ιδέα για τον εαυτό του όφειλε πολλά στον Goethe, πνευματικό προσκηνητή του *Italienische Reise* [*Ταξίδι στην Ιταλία*] και των *Römische Elegien* [*Ρωμαϊκές elegies*] και έναν από τους ήρωες της *Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και του λατινικού μεσαίωνα*. Η σιωπηλή ομοιότητα του Curtius με τον Goethe, ενίσχυε τα διαπιστευτήριά του ως «civis romanus», σε αντίθεση με τον ευτελισμένο αταβισμό των «τευτονικών» αξιών τις οποίες είχαν ασπαστεί οι ναζιστές. Εξ ου και η ευαισθησία του Curtius σε ό,τι αφορά τον Goethe, η οποία αντανακλάται στη βίαιη πολεμική εναντίον του φιλοσόφου Karl Jaspers και στα καυστικά λόγια κατά του T.S. Eliot.

Οι πιο πρόσφατες δηλώσεις και τα πιο πρόσφατα κείμενα του Eliot σχετικά με τον Goethe χρονολογούνται από το 1944 και το 1946. Αυτό που είχε να πει δεν είναι και ό,τι το βαθύτερο του κριτικού του έργου. Ο Curtius, ήδη ευαίσθητος στο θέμα αυτό για προσωπικούς λόγους, ασφαλώς ενοχλήθηκε, πόσο μάλλον που οι πιο πρόσφατες δηλώσεις του Eliot για τον Goethe είχαν γίνει στα πλαίσια ραδιοφωνικών εκπομπών που απευθύνονταν στη Γερμανία με θέμα την ενότητα της ευρωπαϊκής κουλτούρας. «[Αυτό σημαίνει] τον επίσημο αποκλεισμό του Goethe από την Ευρώπη, αλλά και τον αποκλεισμό

της Γερμανίας, της γλώσσας της και της κουλτούρας της», έγραφε μαινόμενος ο Curtius σε κείμενό του προοριζόταν να αποτελέσει τον αφιερωματικό τόμο για τον Eliot το 1948: «Ο Eliot μιλάει σαν νομοθέτης του Παρνασσού. Η κρίση του φανερώνει ότι και η κριτική μπορεί να είναι έκφραση της πολιτικής».

Είναι μάλλον η κρίση του Curtius για τον Eliot που αποτελεί έκφραση πολιτικής, αυτής της αμυντικής στάσης που τον οδήγησε στη συνέχεια να δηλώσει: «Το ευρωπαϊκό πνεύμα αποκτά τον ορισμό του στο έργο του Goethe». Ίσως όμως αυτό να είναι πιο έκδηλο στα 1948 απ' ό,τι στα 1944. Αυτό που ο Curtius θεωρούσε ως παρερμηνεία της σημασίας του Goethe ενδέχεται να αντανακλά τις γνώσεις του Eliot όσον αφορά τη γερμανική λογοτεχνία· δεν αφήνει όμως να φανεί τίποτε για τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Πάντως τα λόγια του Curtius έπιασαν τόπο. Ο Eliot τού έστειλε μια κατευναστική επιστολή, υποσχόμενος να «κάνει κάποιες επανορθώσεις». Και δεν

είναι σύμπτωση ότι στο δοκίμιο του «Goethe as the Sage» [*Goethe ο σοφός*] (1955) ο Eliot αντιμετωπίζει τον Goethe ως ποιητή ευρωπαϊκού αναστήματος, τοποθετώντας τον σε ένα πλαίσιο που οφείλει πολλά στην *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και τον λατινικό μεσαίωνα*.

Ωστόσο δεν ήταν μόνον ο Curtius που άλλαξε. Στη διάρκεια των δεκαετιών 1930 και 1940 μετεξελίχθηκε και ο Eliot. Ο Curtius έπρεπε να καταβάλει μεγάλες προσπάθειες για να συμβιβαστεί με τις διαφοροποιήσεις στις θέσεις του Eliot, γιατί είχε εντοπίσει στις ύστερες κριτικές του Eliot «μια ηθική αυστηρότητα που μπορεί να φθάσει ως τον στείρο αρνητισμό», και ακόμη μακρύτερα. «Στη στάση του Eliot, ειδικά στα *Τέσσερα κουαρτέρα* φρονούμε ότι μπορούμε πάντοτε να εντοπίσουμε ένα κατάλοιπο γιανσενισμού και πουριτανισμού», παρατηρούσε ο Curtius σε ένα δοκίμιο του 1949,

διασκευάζοντας με ανελικρίνεια τα ίδια τα λόγια του Eliot έτσι όπως αυτά είχαν διατυπωθεί στην επιστολή της 31ης Ιανουαρίου 1946. Αυτός ακριβώς ο συντηρητισμός τον οποίο εγκωμιάζε ο Curtius το 1928 είχε τώρα σκληρυνθεί σε κάτι λιγότερο ελκυστικό και ο Curtius (που κι αυτός δεν ήταν απαλλαγμένος από δογματισμό) διέκρινε στη νέα ορθοδοξία του Eliot κάτι το ανησυχητικό. Παρά τις διαφορές τους, ο Curtius συνέχιζε να θαυμάζει την ποίηση του Eliot και να τον βλέπει ως εταίρο στην ηγεσία της ευρωπαϊκής πνευματικής ελίτ. Για να καταπνίξει την «εξέγερση των μαζών» στην αναστατωμένη μεταπολεμική περίοδο, ο Curtius επανέφερε την πρόταση που είχε ήδη κάνει είκοσι χρόνια νωρίτερα: «Ονειρεύομαι ένα μυστικό διευθυντήριο για τη δυτική πολιτισμική πολιτική», έγραφε στον Eliot στις 3 Ιανουαρίου 1948· «μόλις τρεις, τέσσερις ή

πέντε, που θα συμμερίζονταν τις ίδιες αντιλήψεις: σήμερα, αυτό θα μπορούσε να σημαίνει κάτι». Δεν απαιτείται μεγάλη φαντασία, για να μαντέψει κανείς ποια έπρεπε να είναι τα δύο από τα μέλη αυτού του διευθυντηρίου.

Η ελίτ και οι μάζες

Ο Eliot επιδοκίμαζε αυτή την ιδέα, που μπορούμε να την παραλληλίσουμε με τις δικές του σκέψεις για την «Τάξη και την ελίτ» στις *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας* – ένα δοκίμιο στο οποίο γίνεται πολύς λόγος για τον Karl Mannheim: ο Eliot είχε συναντήσει για πρώτη φορά το όνομά του και τις θέσεις του στο *Γερμανικό πνεύμα σε κίνδυνο* του Curtius. Η γνώμη των δύο ανδρών γι' αυτό το θέμα ήταν βαθιά επηρεασμένη από την αίσθησή τους πως αποτελούσαν μέρος μιας μικρής κοινότητας δημιουργικών ατόμων, τα οποία είχαν αλλάξει τον ρου της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στη δεκαετία του 1920. Και οι δεσμοί που είχαν αναπτύξει «αυτή την περίοδο κατά την οποία εμείς οι δύο – ασ μου επιτραπεί να το πω – παίζαμε ένα ρόλο διόλου αμελητέο», όπως το υπενθύμιζε ο Eliot στον Curtius στις 14 Αυγούστου 1947, τους έδινε τη δυνατότητα να διαφυλάζουν τη φιλία τους παρά το αυξανόμενο ρήγμα στις αντιλήψεις τους για την κριτική και στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Γι' αυτό, όταν ο Curtius έστειλε στον Eliot ένα αντίγραφο του πρώτου κεφαλαίου της *Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και του λατινικού μεσαίωνα*, αισθάνθηκε διπλά ικανοποιημένος από την επιδοκίμασία του Eliot, γιατί, σύμφωνα με την ομολογία του σε μιαν επιστολή της 29ης Νοεμβρίου 1947, συχνά αναρωτιόταν, αποκαρδιωμένος: «Cui bono: Δεν είναι μάταιο να κολυμπάμε ενάντια στο ρεύμα;»

Οι αμφιβολίες του Curtius δεν εμφανίζονται ποτέ σ' αυτό το βιβλίο, όπου διακηρύσσει: «Είναι δυνατόν να δει κανείς την ευρωπαϊκή λογοτεχνία ως ολότητα μόνο αφού θητεύσει ως πολίτης σε κάθε περίοδο, από τον Όμηρο έως τον Goethe [...] Ευρωπαίος είναι μόνον όποιος έχει γίνει *civis romanus*». Αυτή η διακήρυξη αφενός απηχεί την αντίστοιχη του Eliot στο έργο του *Tradition and the Individual Talent* [*Η παράδοση και το ατομικό ταλέντο*], ο οποίος έλεγε ότι «το

σύνολο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας από τον Όμηρο και μετά [...] έχει ταυτόχρονη ύπαρξη», και αφετέρου ενισχύει τις συνηχήσεις της με μια αυτοβιογραφική νότα που ο Eliot θα πρέπει να την είχε αναγνωρίσει από την αλληλογραφία τους κατά τη δεκαετία του 1920. Εδώ ο Curtius ανακαλούσε στη μνήμη τον Eliot της *Έρημης χώρας* στον Ευρωπαίο ουμανιστή που είχε γράψει στο *Criterion* ότι «η Βρετανία είναι η γέφυρα μεταξύ της λατινικής [...] και της γερμανικής κουλτούρας».

Συνεπώς ο Eliot που συνεχίζει να μετράει για τον Curtius – όταν αυτός παρουσιάζει, το 1948, το όραμα μιας ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ενοποιημένης μέσω της λατινικής της κληρονομιάς – είναι ο Eliot της δεκαετίας του 1920. *Η Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και ο λατινικός μεσαίωνας* είναι η πιο εντυπωσιακή μαρτυρία της επίδρασης που οι δύο άνδρες άσκησαν ο ένας στον άλλον κατά τις δημόσιες και ιδιωτικές τους ανταλλαγές.

Το τέλος αυτής της ευρωπαϊκής τους σύμπραξης σφραγίζεται από μιαν επιστολή (αχρονολόγητη αλλά γραμμένη στη Ρώμη, πιθανώς στη διάρκεια του χειμώνα του 1955-1956) όπου ο Curtius ευχαριστεί τον Eliot για το «τόσο όμορφο ποίημά σας [...] σχετικά με το Αιώνιο, στο οποίο πιστεύουμε και οι δύο και το οποίο ενώνει». Γιατί αυτός ο *civis romanus* θα πεθάνει ακριβώς στην Αιώνια Πόλη, την άνοιξη του ίδιου έτους.

Μετάφραση από τα γαλλικά σε αντιπαραβολή με το αγγλικό πρωτότυπο: Βαγγέλης Μπιτσώρης
(Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης-Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών)

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Επιθεώρηση *Liber* (*Le Monde*), τεύχος 1, Οκτώβριος 1989.

© 1989 Mrs Valerie Eliot για όλα τα ανέκδοτα κείμενα του T.S. Eliot.

© 1989 Frau Ilse Curtius για όλα τα ανέκδοτα κείμενα του Ernst Robert Curtius.